

ОСВІТА ДЛЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Національне якісне дослідження

Аналітична доповідь

Підготовлено Радою конкурентоспроможності України
Для Європейського Фонду Освіти
Контракт #: CON/09/ETF/0037

КИЇВ
2009

Анотація

Дослідження з питань освіти для економічної конкурентоспроможності ініційовано та здійснено Європейським Фондом Освіти у співробітництві з Радою конкурентоспроможності України. Дослідження проводилося в Україні в період від початку жовтня до початку листопада 2009 року. Результати дослідження відображають думки освітніх та ділових кіл України стосовно взаємозв'язків між системою освіти, розвитком людського капіталу та економічною конкурентоспроможністю України.

Рада конкурентоспроможності України від імені Європейського Фонду Освіти щиро дякує всім респондентам, які сприяли у дослідженні «Освіта для економічної конкурентоспроможності в Україні». В опитуванні при дослідженні взяли участь представники наступних організацій:

АГРООІЛ, ТОВ

АЛЬФА Банк

Головна астрономічна обсерваторія, НАН України

Донецький національний університет

ЕСКО, ТОВ

ИЛТА ООО

Інститут економіки та прогнозування НАН України

Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України

КВАЗАР-МІКРО

Київська середня школа №187 із поглибленим вивченням англійської та української мов

Київська скандинавська гімназія

Київський будівельний коледж

Київський коледж зв'язку

Київський професійно-педагогічний коледж імені Макаренка

КІНТО, ТОВ

Кіровоградський державний технічний університет

Конфедерація роботодавців України

Львівська комерційна академія

Міжнародний інститут менеджменту

Міжнародні авіалінії України

Міністерство економіки України

Національний технічний університет імені Володимира Вернадського

Одеський національний університет

Рада підприємців при Кабінеті Міністрів України

Східний гірничо-збагачувальний комбінат

Український союз промисловців та підприємців

Фонд Horizon Capital

Харківський національний університет імені Василя Каразіна

Черкаський державний технологічний інститут

Daewoo ZAZ

ЗМІСТ

КЛЮЧОВІ ЗДОБУТКИ	4
1. ЦІЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ	4
2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	4
3. ПРОФІЛЬ РЕСПОНДЕНТІВ	5
4. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
4.1. РОЗУМІННЯ КОНЦЕПЦІЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ	6
4.2. СТАН СПРАВ ТА ГОЛОВНІ ПЕРЕШКОДИ НА ШЛЯХУ ДО ПІДВИЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ	9
4.3. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ	13
4.4. РОЛЬ СИСТЕМИ ОСВІТИ В РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ	16
ВИСНОВКИ	22
ДОДАТОК. ДЕЯКІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ РЕСПОНДЕНТІВ	24

КЛЮЧОВІ ЗДОБУТКИ

Дослідження продемонструвало різноманітність ставлення українських експертів до теоретичних та практичних аспектів розвитку людського капіталу, місця цього фактору у сприянні національній економічній конкурентоспроможності, а також ролі вітчизняної системи освіти в підвищенні конкурентоспроможності. Дослідженням виявлено наступне:

- існує консенсус щодо концепції конкурентоспроможності, але відсутнє спільне розуміння її факторів та складових;
- національна економічна конкурентоспроможність може бути використана як гуртуюча національна ідея, але цього не відбувається з вини політиків та лідерів країни;
- вважається, що українці не відчують зв'язку між розвитком людського капіталу та національною економічною конкурентоспроможністю (не відчують та й не повинні відчувати);
- система освіти втрачає роль будівника людського капіталу та відіграє дезінтегруючу роль в житті країни.

1. ЦІЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні цілі дослідження визначені контрактом: зібрати та проаналізувати дані щодо сприйняття освітянами та діловими колами взаємозв'язку між політикою освіти та економічною конкурентоспроможністю. Дослідження є частиною міжнародного проекту, який має на меті отримання та поширення знань серед тих, хто визначає освітню та економічну політику, серед керівників підприємств та інших зацікавлених груп задля кращого розуміння:

- 1) впливу системи освіти на національну економічну конкурентоспроможність;
- 2) ролі людського капіталу у прискоренні економічного розвитку.

Передбачається, що дослідження має дати відповіді на наступні базові питання:

- 1) Що означає термін економічна конкурентоспроможність?
- 2) Що є основними перешкодами для підвищення національної економічної конкурентоспроможності?
- 3) У чому полягають найбільш важливі вимоги до працівників з метою покращення економічної конкурентоспроможності?
- 4) Наскільки сучасна система освіти спроможна готувати молодих людей бути успішними в конкурентному середовищі?

2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Задля досягнення цілей дослідження було запропоновано провести глибинні інтерв'ю з експертами українських освітніх та ділових кіл, які репрезентуватимуть різні регіони України, напрями освіти (початкова, середня, вища, професійно-технічна), сектори економіки та установи, що визначають політику освіти й економіки.

Опитувальний лист було розроблено виходячи з базових питань, зазначених вище. Кожне з питань поділялося на декілька уточнюючих запитань. Додатково, для більш легкого зосередження кожного з респондентів, інтерв'юєрів було проінструктовано щодо ведення інтерв'ю у формі простої бесіди. Усі інтерв'ю велися під цифровий запис, який пізніше переводився на папір. Отримані записи інтерв'ю були проаналізовані з погляду виявлення

спільних позицій двох обраних груп респондентів та навіть з погляду виявлення спільних позицій у кожній групі.

Для візуального сприйняття аналітичних результатів дослідження запропоновано наступну схематичну модель:

В окремих розділах доповіді проаналізовано особливості перехрещення кожних двох із зазначених кіл. Наприкінці доповіді надано загальний висновок, який відображає природу перехрещення трьох кіл (червона зона на малюнку).

3. ПРОФІЛЬ РЕСПОНДЕНТІВ

Вище зазначалося, що глибинні інтерв'ю були проведені з експертами з українських освітніх та ділових кіл, які репрезентували різні регіони України, напрями освіти, сектори економіки та установи, що визначають політику освіти й економіки.

До переліку респондентів з освітніх кіл увійшли представники початкової, середньої та вищої освіти, а також представники установ, що визначають політику освіти. До переліку респондентів з ділових кіл увійшли представники міжнародного та вітчизняного бізнесу, представники бізнес-асоціацій та представники, що визначають політику в економіці.

Остаточний список складався з 30 респондентів, 15 із яких репрезентували освітні кола, а інші 15 – ділові кола. Деякі дані щодо профілю респондентів можна бачити далі.

Респонденти з освітніх кіл

Респонденти з ділових кіл

4. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1. РОЗУМІННЯ КОНЦЕПЦІЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Перше базове питання дослідження мало таке формулювання:

Що означає *економічна конкурентоспроможність*?

Це питання було розділене на шість уточнюючих запитань:

- 1) Як Ви розумієте термін *економічна конкурентоспроможність*?
- 2) Які *рівні економічної конкурентоспроможності* Ви би виділили?
- 3) Чи вважаєте Ви, що термін *економічна конкурентоспроможність* звучить повному у теперішній час?
- 4) Як Ви розумієте термін *національна конкурентоспроможність*?
- 5) Як Ви можете пояснити термін *людський розвиток*?

б) Як термін *людський розвиток* співвідноситься з терміном *національна конкурентоспроможність*?

Загальний висновок дослідження щодо першого базового питання полягає в наступному:

- ***Існує консенсус щодо концепції конкурентоспроможності, але відсутнє спільне розуміння її факторів та складових.***

Освітні кола в основному розуміють наукове підґрунтя концепції конкурентоспроможності. Було відзначено, що використання концепції конкурентоспроможності є інноваційним інструментом для порівняння макро/ мезо/ мікро рівнів стану та перспектив розвитку країни/ промислового сектора чи економічної території/ підприємства. Також зазначено, що це є характеристикою, яка вимірює рівень розвитку людського капіталу. Як інструмент подібного роду концепція конкурентоспроможності виступає економічною категорією. Таким чином, термін *економічна конкурентоспроможність* сприймається як найбільш органічний чи природний.

Конкурентоспроможність – це можливість людей, країн, підприємств або соціальних груп пропонувати дещо новітнє – інтелектуальний або матеріальний продукт, гідний світового ринку.

Представники *освітніх кіл* виділяють деякі критерії *економічної конкурентоспроможності*: економічний розвиток, рівень життя населення, державні стандарти. Вище були згадані деякі головні фактори, котрі визначають рівень державної конкурентоспроможності. Всі вони відрізняються один від одного у різні часи: кількість чавунної продукції у 1920-ті роки та кількість комп'ютерів у використанні у 1980-ті. Дехто вважає *економічну конкурентоспроможність* лише виміром можливості отримувати чистий прибуток. Дехто визначає, що *конкурентоспроможність* – слабкий термін, він не може відображати статус держави або продукту. У цьому терміні можна побачити природну пастку для україномовних і російськомовних людей. Вони розуміють конкурентоспроможність як *можливість конкурувати*. У їхньому розумінні це дуже близько до *спроможності конкурувати*. Це причина того, що деякі можуть сказати: «Китай не був конкурентоспроможним декілька десятиліть тому, але сьогодні Китай спроможний конкурувати. Теперішня спроможність конкурувати виникає з вчорашньої можливості конкурувати. Тобто Китай був *конкурентоспроможною* країною і в минулому, але термін *конкурентоспроможність* не показував це». Тому декому здається, що зручніше використовувати термін *життєздатність* або навіть *непереможність*.

Були різні погляди на розуміння національної конкурентоспроможності. Дехто бачить регіональні аспекти цієї складової. Такі пов'язують її з економічним становищем країни, державними установами та законодавчим середовищем. Інші дивляться на проблему з боку особистих аспектів (*національний* походить від громадянства, нації, національних особливостей, менталітету). Є й такі, хто вважає, що окремі нації не конкурентоспроможні від природи.

Також існують різні погляди на поняття *людський розвиток*. Зазначене поняття визначається як наближення до ідеальної людини. Це розцінюється як рівень співвідношення з ідеальними характеристиками або рисами так званої *розвинутої особистості*. *Розвинута особистість* повинна бути гармонійною, розумною, креативною, самодостатньою, самореалізованою, мотивованою інтересами суспільства, неповторною і так далі. Чим більше людина наближена до ідеальної особистості, тим більше вона конкурентна. Конкурентоспроможність нації залежить від конкурентоспроможності особистостей. Але ж поняття ідеалу з часом змінюється. Сьогодні пріоритетом є економічний критерій. Вважається, що розвинута особа – це успішна людина, котра демонструє риси успіху. Той, хто не має економічного успіху, не може відчувати себе розвинутою особою, незважаючи на рівень духовного розвитку або мотиваційні імперативи. Відповідачі відчувають тісний зв'язок між людським розвитком та

національною економічною конкурентоспроможністю, називаючи людський розвиток базою національної економічної конкурентоспроможності. Але наявність цих зв'язків не означає, що високий рівень людського розвитку гарантує високий рівень національної конкурентоспроможності. Більш того, існує думка, що високорозвинута особа може нашкодити державній конкурентоспроможності. («Це визнав навіть колишній Голова Федеральної Резервної Системи Алан Грінспен»).

Ділові кола визначають конкурентоспроможність як категорію розвитку бізнесу або позиції товару. Якщо твій товар добре реалізується, то це означає, що твій бізнес є конкурентоспроможним. *Ділові кола* менше цікавляться міжнародними рейтингами конкурентоспроможності. Майже кожен має власну шкалу виміру конкурентоспроможності свого бізнесу.

Конкурентоспроможність – це спроможність виготовляти та поставляти на світовий ринок потрібні продукти та послуги, підтримуючи ефективний економічний розвиток держави.

Деякі респонденти вважають, що концепція конкурентоспроможності взагалі є не вірним інструментом для виміру статусу і потенціалу держави, нації або особистості. Вони не бачать сенсу в інформації щодо конкурентоспроможності держави або особи. Ця інформація не має користі для прийняття рішень. Такі респонденти віддають перевагу розумінню того, чи може держава або особа робити ту чи іншу справу. Саме це є необхідним для прийняття рішення.

Наступна таблиця відображає узагальнені думки представників обох кіл, їх спільні та відмінні позиції.

Питання	Освітні кола	Ділові кола	Спільне розуміння
Як Ви розумієте термін <i>економічна конкурентоспроможність</i> ?	Можливість виробляти та продавати децю краще, ніж це роблять інші		✓
Які рівні економічної конкурентоспроможності Ви би виділили?	Глобальний – макро; Регіональний, економічний сектор – мезо Підприємство, продукт, особистість – мікро	Ця концепція не має практичного сенсу Фактори чи компоненти конкурентоспроможності більш влучні	✗
Чи вважаєте Ви, що термін <i>економічна конкурентоспроможність</i> звучить по-новому у теперішній час?	Нові часи – нові фактори конкурентоспроможності: природні ресурси – вчора, технології – сьогодні		✓
Як Ви розумієте термін <i>національна конкурентоспроможність</i> ?	Можливість країни конкурувати на глобальному ринку		✓
Як ви можете пояснити термін <i>людський розвиток</i> ?	Можливість гармонійно розвивати особистість та реалізовувати власний потенціал		✓
Як термін <i>людський розвиток</i> співвідноситься з терміном <i>національна конкурентоспроможність</i> ?	Людський розвиток, або людський капітал є фундаментом національної конкурентоспроможності		✓

4.2. СТАН СПРАВ ТА ГОЛОВНІ ПЕРЕШКОДИ НА ШЛЯХУ ДО ПІДВИЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Друге базове питання дослідження було таким:

Що є основними перешкодами для підвищення національної економічної конкурентоспроможності?

Це питання було також розділене на шість уточнюючих запитань:

- 1) Як би Ви оцінили сьгоднішній рівень конкурентоспроможності України в контексті глобальної економічної системи?
- 2) Чи знаєте Ви міжнародні інститути, які вимірюють рівень національної конкурентоспроможності?
- 3) На думку багатьох експертів, конкурентоспроможність України сьогодні низька. Ви згодні з цим?
- 4) Які основні перешкоди для підвищення конкурентоспроможності України існують сьогодні?
- 5) Чи можна сьогодні реально підвищити рівень конкурентоспроможності країни?
- 6) Чи можете Ви назвати національну конкурентоспроможність провідним фактором стратегічного планування для країни?

Загальний висновок дослідження щодо цього базового питання полягає в наступному:

- **Національна економічна конкурентоспроможність може бути використана як гуртуюча національна ідея, але це не відбувається з вини політиків та лідерів країни.**

Україна не створює майбутнього.

Україна – це країна, що деградує.

Освітні та ділові кола в основному вважають конкурентоспроможність України низькою. Вони посилаються на висновки міжнародних установ та пропонують власні системи оцінки. Практично всі респонденти є обізнаними щодо міжнародних та українських інституцій, які займаються моніторингом конкурентоспроможності. Зокрема, було названо такі інституції:

- Всесвітній економічний форум в Давосі;
- Інститут розвитку менеджменту в Лозанні;
- Європейський індекс ризику навколишнього середовища;
- Рейтинг умов ведення бізнесу Світового банку;
- TACIS;
- Moody's;
- Всесвітня організація охорони здоров'я;
- Європейський форум (конкурентоспроможність в контексті Лісабонської стратегії).

Респонденти також назвали наступні українські організації:

- Рада конкурентоспроможності України;
- Національна академія наук України (НАН);
- Інститут економіки та прогнозування НАН України;
- Київський інститут міжнародних відносин;
- Київський національний економічний університет;
- Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України;
- Інститут продуктивних сил НАН України;

Україна – це країна з великим, але не реалізованим потенціалом конкурентоспроможності.

Конкурентоспроможність падає тому, що зменшуються можливості самореалізації людини в Україні.

- Інститут економіки промисловості НАН України;
- Фонд ефективного управління;
- Фонд розвитку України.

Немає сенсу говорити про національну конкурентоспроможність в умовах відсутності національної ідеї в країні, в умовах відсутності загальної національної мети.

Слід зазначити, що деякі респонденти назвали агенції з оцінки фінансових ризиків та навіть Національну Академію Наук як організації, які спеціалізуються на моніторингу факторів конкурентоспроможності. Ділові кола в основному менш обізнані щодо експертних установ. Вони звикли відслідковувати конкурентоспроможність власного бізнесу на корпоративному рівні, застосовуючи власні системи

факторів. Національною конкурентоспроможністю вони цікавляться випадково. Окремі респонденти, поважаючи здобутки експертних установ, висловлюються таким чином: «Міжнародні рейтинги не є досконалим орієнтиром. Найкращий орієнтир – це здоровий глузд».

Було названо дуже широкий спектр перешкод для національної економічної конкурентоспроможності. Як *освітні*, так і *ділові кола* **основною перешкодою для національної конкурентоспроможності визначають відсутність стратегічного планування в Україні**. Похідними від названої є решта перешкод, у тому числі:

- Відсутність:
  - податкової реформи;
  - ефективної законодавчої системи;
  - згуртованості в країні;
  - національної ідеї;
  - політичної волі;
  - мотивації у владі;
  - партнерства між владою, наукою та бізнесом;
  - розуміння цілей в установах влади;
- Жадібність тих, хто при владі, – вони не бачать політичного майбутнього;
- Протекціонізм на користь великих компаній на національному рівні;
- Клановість бізнесу та політики;
- Корупція;
- Особиста незацікавленість кожного – люди сприймають будь-яку інформацію.

Ніщо так не шкодить українській економіці, як державні установи.

Головна перешкода – це розкол між Сходом та Заходом України.

Якби конкурентоспроможність була потрібна правлячим політикам, Україна б суттєво підняла свій рівень протягом 3– 5 років.

Були зазначені й деякі специфічні чинники впливу:

- 1) фактори радянської спадщини: позитивні та негативні;
- 2) фактори періоду незалежності: позитивні та негативні;
- 3) глобальні фактори: позитивні та негативні.

Основні з таких факторів, що впливають на рівень національної економічної конкурентоспроможності України, наведені в наступній таблиці.

	ГЛОБАЛЬНІ ФАКТОРИ	ФАКТОРИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	ФАКТОРИ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ
ПОЗИТИВНІ	Можливості ринків, що зростають	Демократична влада	Високий професіоналізм
	Доступність до кредитів	Можливість використання природних ресурсів	Гарантоване фінансування
	Прямі інвестиції	Знання мов	Залишки досконалої системи освіти
	Інтеграція системи освіти	Обмін міжнародним досвідом	Досвід фундаментальних досліджень
НЕГАТИВНІ	Чутливість до зменшення ринків	Деградація системи цінностей	Подвійні стандарти
	Залежність від ринкових цін	Деградація людського капіталу	Ментальність пішака
	Конкурентне бізнес - оточення	Корупція	Низька енергетична ефективність
	Стимуляція відтоку мозків	Слабкий уряд	Структура економіки

Респонденти назвали значно більше негативних факторів, ніж позитивних у періоді незалежності. Також висловлювалася думка про те, що такі фактори змінюються нерівномірно у західних та східних регіонах країни, тому сьогодні значно складніше знаходити суспільний консенсус, ніж це було декілька років тому.

Що ж робити задля покращення конкурентоспроможності? Як було вже зазначено, першочерговий захід – це стратегічне планування.

Освітні кола також виокремлюють необхідність:

- залучати людей з міжнародним досвідом та правильним розумінням внутрішньої ситуації;
- забезпечити бюджетне фінансування стратегічних інвестиційних проектів;
- реформувати економічну структуру;
- розвинути вітчизняний внутрішній ринок;
- надати більше влади регіонам;
- реформувати систему житлово-комунального господарства;
- підвищити продуктивність праці;
- припинити практику лобювання великого бізнесу на національному рівні;
- виховувати вільну гармонійну особистість;
- створювати власні технології та підприємства.

Має бути сформована критична маса патріотичних людей з новими ідеями та широким кругозором. Це займе не менш ніж 8 років.

Ділові кола додають наступні заходи (деякі з них досить радикальні):

- реформувати податкове та судове законодавство;
- звільнити малий та середній бізнес від тиску держави (не від податків);
- просувати імідж країни за кордоном;
- знайти ефективну соціальну модель боротьби із владою;
- провести інвентаризацію можливостей країни (що маємо, що можемо мати);
- абсолютно змінити владу (використовуючи принципи люстрації);
- збудувати сильні вертикальні та горизонтальні зв'язки у структурі влади;
- стимулювати довгострокове інвестування;
- створювати патріотичний клімат.

Освітні кола вважають, що конкурентоспроможність може та має бути визначним фактором для економічної стратегії в Україні. «Якщо б це було враховано у 2000 році, Україна мала б абсолютно інший рівень конкурентоспроможності сьогодні». Конкурентоспроможність – це інтегральний інструмент руху країни вперед. Респонденти також вважають, що конкурентоспроможність може бути досконалим інструментом для бізнесу. Але більшість українських підприємств фокусуються на отриманні швидкого доходу і легко не змінять цей підхід. Такий бізнес є досить впливовим в Україні, що додає нових перешкод для уряду.

Наступна таблиця відображає узагальнені думки респондентів двох груп.

Питання	Освітні кола	Ділові кола	Спільне розуміння
Як би Ви оцінили сьогоднішній рівень конкурентоспроможності України в контексті глобальної економічної системи?	Рівень конкурентоспроможності України є досить низьким		✓
Чи знаєте Ви міжнародні інститути, які вимірюють рівень національної конкурентоспроможності?	Існують відомі експертні інституції в світі та Україні	Вони існують, але їхні дослідження майже нічого не означають для бізнесу	✗
На думку багатьох експертів, конкурентоспроможність України сьогодні низька. Ви згодні з цим?	Так, конкурентоспроможність України є низькою		✓
Які основні перешкоди для підвищення конкурентоспроможності України існують сьогодні?	Відсутність національної стратегії є основним бар'єром для підвищення конкурентоспроможності		✓
Чи можна сьогодні реально підвищити рівень конкурентоспроможності країни?	Так, шляхом застосування комплексного підходу, заснованого на національній стратегії	Це є довготривалим процесом із низкою суттєвих проблем для суспільства та уряду	✗
Чи можете Ви назвати національну конкурентоспроможність провідним фактором стратегічного планування для країни?	Національна конкурентоспроможність має бути провідним фактором	Можливо, в разі порозуміння між державою, наукою та бізнесом	✗

4.3. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ

Третє базове питання дослідження було таким:

У чому полягають найбільш важливі вимоги до працівників для покращення економічної конкурентоспроможності?

Це питання було поділено на такі уточнюючі запитання:

- 1) Чи турбує українців сьогодні тема *конкурентоспроможності* країни?
- 2) Чи є *людський розвиток* / *розвиток особистості* своєрідною складовою національної *конкурентоспроможності*?
- 3) Чим визначається *людський розвиток*? Які головні ознаки *людського розвитку*?
- 4) Як би Ви оцінили рівень *людського розвитку* української нації сьогодні?
- 5) Чи можна покращити сьогоднішню ситуацію в країні – забезпечити максимальні умови для людського розвитку і, нарешті, для зростання конкурентоспроможності України в цілому?
- 6) Яких професіоналів потребує сьогодні Україна? Професіоналів якої спрямованості, в яких галузях?
- 7) Чи впливає кваліфікація працівників на економічну конкурентоспроможність?
- 8) Де Україні брати сьогодні професіоналів?

Загальний висновок дослідження щодо цього базового питання полягає в наступному:

- ***Вважається, що українці не відчують зв'язку між розвитком людського капіталу та національною економічною конкурентоспроможністю (не відчують та й не повинні відчувати) .***

Це питання частково було розкрито у розділі 4.1 презентації основних результатів дослідження. У розділі 4.3 представлені інші виміри розвитку людського капіталу: мотиваційні фактори, підґрунтя формування та перспективний рівень.

Освітні кола вважають, що люди цікавляться виключно власним життям. Слова *національна конкурентоспроможність* звучать дещо абстрактно для людей. Вони відчують себе покинутими (використаними). Вони намагаються вижити. Національні інтереси не є на порядку денному у них. Люди сприймають життя у негативних формах. Вони обирають найменше з лих. Люди звикли відчувати себе пішаками без жодного шансу це змінити. Між тим експертна спільнота розуміє, що розвиток людського капіталу є фундаментом для національної конкурентоспроможності. Відчувається також світова тенденція щодо підвищення ролі розвитку людського капіталу для національної конкурентоспроможності. Але в Україні ми стали свідками деградації людського капіталу. Це трапляється через декілька причин: постійний відтік мозків, відсутність мотивації розвитку інновацій, «інфляцію» освіти. Названі також і заходи задля покращення ситуації:

- виховувати звичку до самовдосконалення з малого віку;
- посилювати базову середню освіту особливо в математиці, фізиці, хімії та мовах;
- уникати застосування подвійних стандартів;
- стимулювати інноваційну діяльність;
- культивувати патріотичний клімат.

Багато респондентів вірять в те, що засади розвитку людського капіталу формуються в родині. Родинні цінності, трансформовані в ділове та соціальне життя, визначають рівень національної конкурентоспроможності. Система цінностей значної частини сучасного найбільш продуктивного населення (у віці біля 40 років) дуже неоднорідна. Займаючи рівні стартові позиції в 1990-х роках, ці люди набули абсолютно різного

життєвого досвіду. Деякі з них стали мільярдерами, інші були звільнені з роботи в депресивних промислових регіонах. Обидва прошарки мають абсолютно різне ставлення

**Українська економіка
потребує професіоналів.
Українська влада
не потребує професіоналів.**

**Важко жити без віри,
але творити без інтелекту
неможливо**

до державної влади в країні. Перші не мають поваги, другі не мають віри. Їхнє розуміння процвітання країни – різне.

Освітні кола вважають, що існує дефіцит людей, які можуть працювати руками. Знищення системи професійно-технічної освіти відобразиться на рівні національної конкурентоспроможності ще довгі роки. В період, що передував кризі, вже багато роботодавців дійшли розуміння того, що система професійно-технічної освіти є дуже важливою для майбутнього бізнесу.

Суспільство потребує людей, яких можна слухати.

Ділові кола вважають, що дефіциту людських ресурсів сьогодні в Україні немає. Попит визначає пропозицію. Але є й інша думка. Один із

респондентів розповів історію про те, як намагання заснувати новий бізнес було зруйноване через відсутність кваліфікованих кадрів. Причиною стало те, що люди не вірять в успіх нових проектів. Якщо людина має відносно стабільну роботу, вона не бажає змінювати її навіть з перспективою отримувати більшу винагороду. В період кризи це відчуття значно зросло. Приклад іншого респондента ще раз яскраво це демонструє. Декілька років тому в одному із східних регіонів було приватизовано шахту з видобутку залізної руди. Агресивна кадрова політика та виробничі плани нового підприємства були з ентузіазмом підтримані адміністрацією міста та населенням. Конкурентна заробітна плата привабила досвідчені кадри з інших підприємств. Нове підприємство працювало в дві-три зміни сім днів на тиждень. Люди повірили в стабільність. Багато з них взяли кредити задля покращення життя. Але рік тому раптово залізна руда виявилася неконкурентним продуктом. Зараз шахта працює один день на тиждень; люди звільнені; пропозиції щодо працевлаштування в регіоні відсутні. Можливо, це час для бізнесмена з попередньої історії? Так, але надворі криза. Немає доступу до фінансування. Не кращий час для заснування бізнесу... Люди, які володіють декількома спеціальностями, потрібні більше. Відсутня практика довгострокової кар'єри в одному секторі економіки. Люди з базовою освітою з менеджменту не є конкурентоспроможними. Освіту з управління мають отримувати лише люди з базовою професійною освітою та відповідним досвідом роботи. Професіоналами на вітчизняному ринку мають бути українці. Будь-який світовий досвід мусить бути адаптований до умов України. Шкідлива практика копіювання стандартів міжнародного бізнесу в Україні. Існують позитивні історії успіху в Україні, коли українці стають вищими керівниками міжнародних компаній або лідерами в економічних секторах. З іншого боку, іноземні професіонали працюють для українських компаній. Немало з них – етнічні українці з Канади, Росії та інших країн.

Ми маємо залучати технології, а не працівників.

Підсумкова таблиця відображає думки респондентів обох груп, їх спільні та різні позиції.

Питання	Освітні кола	Ділові кола	Спільне розуміння
Чи турбує українців сьогодні тема конкурентоспроможності країни?	Національна конкурентоспроможність не цікавить українців		✓
Чи є людський розвиток / розвиток особистості своєрідною складовою національної конкурентоспроможності?	Рівень розвитку людського капіталу є ключовим фактором національної конкурентоспроможності		✓
Які головні ознаки людського розвитку?	Можливість самовдосконалення та самореалізації		✓

Питання	Освітні кола	Ділові кола	Спільне розуміння
Як би Ви оцінили рівень людського розвитку української нації сьогодні?	Рівень розвитку людського капіталу суттєво знижується	Рівень розвитку людського капіталу є недостатнім для потреб сьогодення	X
Чи можна покращити сьогоднішню ситуацію в країні – забезпечити максимальні умови для людського розвитку і, нарешті, для зростання конкурентоспроможності України в цілому?	Можливо шляхом запровадження відповідних заходів	Бізнес - середовище є найкращим селектором	X
Яких професіоналів потребує сьогоднішня Україна? Професіоналів якої спрямованості, в яких галузях?	Технічних спеціалістів	Менеджерів з міжнародним досвідом	X
Чи впливає кваліфікація працівників на економічну конкурентоспроможність?	Так, прямо пропорційно		✓
Де Україні брати сьогодні професіоналів?	Українські професіонали мають бути виховані в Україні	Україна – це частина міжнародного бізнес-середовища	X
У чому полягають найбільш важливі вимоги до працівників для покращення економічної конкурентоспроможності?	Вміння використовувати знання та навички Відповідальність Володіння суміжними спеціальностями Міжнародний досвід	Міжнародний досвід Розуміння специфіки умов праці Відповідальність Володіння суміжними спеціальностями	X

На цьому етапі дослідження застосуємо запропоновану раніше схематичну модель аналізу предмета дослідження. Що можна бачити на перехресті кола «НАЦІОНАЛЬНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ» та кола «РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ»?

З позиції освітніх кіл наявні два компоненти цього перехрестя: 1) практичні знання; 2) патріотизм особистості.

На погляд ділових кіл такими компонентами є: 1) практичні знання з міжнародним досвідом; 2) особиста соціальна відповідальність.

4.4. РОЛЬ СИСТЕМИ ОСВІТИ В РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Останнє базове питання дослідження:

Наскільки сучасна система освіти спроможна готувати молодих людей бути успішними в конкурентному середовищі?

Це питання розділено на уточнюючі запитання::

- 1) Яке місце посідає українська система освіти в процесі формування людського капіталу та національної конкурентоспроможності?
- 2) Чи може існуюча система освіти в Україні забезпечити високий рівень людського розвитку?
- 3) Як Ви оцінюєте сьогоднішній рівень підготовки професійних кадрів, викладацького складу українських навчальних закладів?
- 4) Існує думка, що сьогоднішня система вищої освіти в Україні багато в чому поступається колишній системі, яка функціонувала 10-15 років тому. Чи згодні Ви з цією думкою?
- 5) Чи можна покращити сьогоднішню ситуацію у вітчизняній системі вищої освіти?
- 6) Будь ласка, закінчіть речення: «Ідеальний вітчизняний вищий навчальний заклад або заклад світового рівня – це ...»

Також у цьому розділі досліджена особиста роль респондентів та їхнє намагання покращити систему освіти, підвищити національну конкурентоспроможність на ґрунті розгляду відповідей респондентів на наступні питання:

- Як Ви оцінюєте свій особистий рівень конкурентоспроможності як професіонала?
- Ви особисто відчуваєте себе людиною, яка хоче та може суттєво впливати на рівень та якість послуг, що їх сьогодні пропонують вітчизняні навчальні заклади?
- Як Ви вважаєте, конкурентоспроможна Україна - це МІФ чи РЕАЛЬНІСТЬ сьогодні?

Загальний висновок дослідження за останнім базовим питанням:

- **Система освіти втрачає роль будівника людського капіталу та відіграє дезінтегруючу роль в житті країни.**

Освітні кола відзначають глибокий та всебічний характер української системи освіти як спадщину від радянської системи освіти. Однак визначено декілька недоліків сучасної системи освіти в Україні:

- Розрив між тим, чому навчають та життям;
- Відсутність практичного навчання;
- Наявність багатьох дисциплін, що дублюють одна одну;
- Відсутність інтеграції в світову наукову діяльність;
- Наявність багатьох неадекватних статусів установ освіти.

**Система освіти –
як українське суспільство.
Вона також потребує
фінансування та духовності.**

Ділові кола також дуже критично налаштовані до системи освіти:

- Випускники повинні отримувати додаткові навички та знання на робочих місцях;
- Низькі витрати на освіту у розрахунку на одного студента;
- Вчителі мають бути «багато-станочниками»;
- Реальні вимоги до фахівців змінюються швидше, ніж набуті знання в системі освіти;
- Відсутня мотивація отримання високих оцінок у студентів;
- Дуже мало пропозицій щодо навчання спеціалістів у галузі високих технологій.

**Сучасна українська система
освіти – це бар'єр
в демографічній політиці.**

Респонденти були активні при порівнянні сучасної системи освіти із радянською системою (крім тих, хто не навчався в радянських школах). На сторінці 18 надаємо відповідну порівняльну таблицю, складену на основі поглядів *освітніх та ділових кіл*.

Окремі респонденти характеризують сучасний стан української системи освіти як інфляцію освіти. В країні значно більше людей з вищою освітою, ніж у радянські часи, але національна конкурентоспроможність значно менша. Також зазначалося, що сучасна система освіти втратила основний принцип радянської системи – невпинність. Було висловлено багато поглядів щодо Болонського процесу. Респонденти позитивно сприймають намагання освіти України стати частиною Європейської освіти. Але вони ж відмічають, що реформи в цій царині йдуть надто повільно та з суттєвими перекосами. Критикується також тестування якості знань в системі середньої освіти. Вважається, що в адаптаційний період, через постійні зміни правил, Україна втрачає забагато.

**Українська система освіти –
це система «вимагання»
грошей з дітей та їх батьків.**

Початкова та середня освіта

Професійно-технічна освіта

Вища освіта

	<i>Початкова та середня освіта</i>	<i>Професійно-технічна освіта</i>	<i>Вища освіта</i>
В т р а т и	Мотиваційні інструменти для вчителів	Трудова дисципліна	Докторантура
	Екзаменаційна система	Професійний персонал	Обладнані лабораторії
	Педагогічні кадри із солідною знанневою базою	Соціальна відповідальність та розуміння якості продукції	Конкурентна технічна освіта
	Педагогічна практика	Обладнані навчальні приміщення	Фінансування фундаментальних досліджень в університетах
	Рівний доступ до конкурентної освіти		Престижність статусу
З д о б у т к и	Новітні системи навчання	Цільове навчання	Знання мов
	Система тестування		Мобільність студентів
	Мобільний та ініціативний персонал		Доступ до інформації
	Система міжнародного обміну учнями		Приватна освіта
	Приватна освіта		Болонський процес

Запропоновано декілька стратегічних напрямів для поліпшення ситуації в системі освіти:

- Забезпечити фінансову незалежність навчальних закладів;
- Покращити лабораторне оснащення;
- Поважати патріотичні та релігійні імперативи;
- Забезпечити практичне професійне навчання;
- Стимулювати міжнародне практичне навчання;
- Забезпечити доступ до вітчизняних закладів освіти іноземним студентам та вчителям;
- Змінити вимоги до шкільних вчителів, які б стимулювали розвиток креативності у дітей;
- Забезпечити умови для живого спілкування вчителів та студентів.

Дуже важко виховати унікальну особистість, але тільки вона стає висококонкурентною особою.

Особливий акцент зроблено на практичному аспекті системи освіти. Відзначена наявність спільного розуміння того, що Україна має забезпечити відродження професійно-технічної освіти, посилити прикладне або практичне навчання, відслідковувати ситуацію щодо

пропозиції на ринку освіти та попиту на ринку праці, запровадити нову форму бюджетного фінансування системи освіти за принципом державного замовлення, розподілити спеціальності та кваліфікації відповідно до етапів навчання.

Освітні та ділові кола визнали, що в Україні немає ідеальної конкурентоспроможної вищої освітньої установи. Жодна з українських інституцій не присутня в жодному з відомих міжнародних рейтингів університетів. Респонденти відзначили також, що лише декілька українських інституцій можуть претендувати на внесення до таких рейтингів у найближчому майбутньому. Найвищий рейтинг надано Київському національному університету імені Тараса Шевченка, Київському національному технічному університету (КПІ) та Києво-Могилянській національній академії. Було названо наступні ознаки, притаманні ідеальному університету:

- ✓ Він є привабливим для студентів зі всього світу;
- ✓ Його персонал може працювати в будь-якому університеті світу;
- ✓ Його випускники користуються попитом в усьому світі;
- ✓ Він бере участь у міжнародній науковій діяльності;
- ✓ Застосовує сучасні методи навчання;
- ✓ Керує відомими у світі проектами;
- ✓ Має диверсифіковане фінансування;
- ✓ Володіє власною дослідницькою інфраструктурою;
- ✓ У ньому навчають декількома мовами.

Ідеальний університет – це інституція для студента та суспільства.

Україна – потенційний Європейський центр освіти. Це – одна з моделей розвитку України.

Майже всі респонденти не сприймають сучасну практику заснування нових університетів із перманентною зміною їх статусів: державний, національний, міжнародний...

Питання	Освітні кола	Ділові кола	Спільне розуміння
Яке місце посідає українська система освіти в процесі формування людського капіталу та національної конкурентоспроможності?	Система освіти – це фундамент	Система освіти – це частина життєвого процесу навчання, що починається в родині	X
Чи може існуюча система освіти в Україні забезпечити високий рівень людського розвитку?	Українська система освіти поки що спроможна це забезпечити: більше в середній школі, менше у вищій	Кожен є творцем власного капіталу	X
Як Ви оцінюєте сьогоднішній рівень підготовки професійних кадрів, викладацького складу українських навчальних закладів?	Як адекватний потребам сьогодення	В основному, молодий персонал є слабкішим, ніж було раніше	X

Питання	Освітні кола	Ділові кола	Спільне розуміння
Існує думка, що сьогоднішня система вищої освіти в Україні багато в чому поступається колишній системі, яка функціонувала 10-15 років тому. Чи згодні Ви з цією думкою?	Частково поступається, частково випереджає	В основному, поступається	X
Чи можна покращити сьогоднішню ситуацію у вітчизняній системі вищої освіти?	Можливо, шляхом застосування спеціальних заходів		✓
Будь-ласка, закінчіть речення: «Ідеальний вітчизняний вищий навчальний заклад або заклад світового рівня – це ...»	Наблизитися до ідеалу можуть декілька університетів після їх долучення до світових рейтингів	Є небагато українських університетів з реальним конкурентним статусом	?

На наведеній нижче схематичній моделі бачимо складові перехрестя між колом «НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ» та колом «СИСТЕМА ОСВІТИ»:

У свою чергу зона перехрестя кола «СИСТЕМА ОСВІТИ» та кола «РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ» виглядає таким чином:

На цьому етапі отримано результати дослідження особистої ролі респондентів, їхнього ставлення до покращення системи освіти та збільшення національної конкурентоспроможності. Можна бачити також розуміння респондентами поняття конкурентоспроможної особистості.

В основному респонденти з *освітніх кіл* вважають за можливе особистий вплив на покращення системи освіти та підвищення національної конкурентоспроможності. Чим вони й займаються. Освітні кола вважають, що українські вчителі впевнено відчують себе в Україні. Вони прагнуть інтеграції в міжнародну систему освіти. Відзначено наступні окремі аспекти, що допомагають освітянам відчувати себе конкурентоспроможними: досвід роботи, отриманий до педагогічної практики; знання мов; особисті здобутки, особливо в галузі новітніх методів навчання; періодичне стажування.

Респонденти з *ділових кіл* менш впевнені в особистих можливостях покращення системи освіти та національної конкурентоспроможності. Вони вбачають власну роль у цьому в чесній сплаті податків та діловій креативності.

Представники *ділових кіл* також виокремлюють декілька рис, що допомагають їм відчувати себе конкурентоспроможними: ексклюзивні знання та досвід; можливість адаптуватися до соціального та економічного контексту; престижна базова освіта; досвід системної роботи; знання мов; можливість та бажання працювати; участь у суспільних процесах; віра в себе; віра в країну; особисті здобутки; широкий кругозір; якісне професійне спілкування.

І нарешті, останнє питання дослідження: «Конкурентоспроможна Україна – це МІФ чи РЕАЛЬНІСТЬ сьогодні»? Взявши до уваги те, що ті, хто відповів «міф», додали – «може через 25 років...», остаточна відповідь така:

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНА УКРАЇНА – ЦЕ РЕАЛЬНІСТЬ!

ВИСНОВКИ

Дослідження продемонструвало різноманітність ставлення українських експертів до теоретичних та практичних аспектів розвитку людського капіталу, до його місця відносно національної економічної конкурентоспроможності, а також ролі вітчизняної системи освіти в підвищенні конкурентоспроможності. Дослідженням виявлено наступне:

- Існує консенсус щодо концепції конкурентоспроможності, але відсутнє спільне розуміння її факторів та складових;
- Національна економічна конкурентоспроможність може бути використана як гуртуюча національна ідея, але це не відбувається з вини політиків та лідерів країни;
- Вважається, що українці не відчувають зв'язку між розвитком людського капіталу та національною економічною конкурентоспроможністю (не відчувають та й не повинні відчувати)
- Система освіти втрачає роль будівника людського капіталу та відіграє дезінтегруючу роль в житті країни.

Використовуючи схематичну модель, робимо висновок про наступне. Дослідження допомагає відповісти на фундаментальне питання: **Що є пріоритетами сталого розвитку української системи освіти з метою підвищення національної економічної конкурентоспроможності?**

По-перше, досягнення стандартів університету світового рівня принаймні в декількох українських освітніх установах;
По-друге, невинне сприйняття розвитку людського капіталу, починаючи з дитячого віку.

Проте принаймні два важливі питання залишилися без відповідей:

- Чи є участь України в Болонському процесі кроком назустріч стандартам університету світового класу в українських освітніх установах?
- Коли люди в Україні почнуть відчувати особисту соціальну відповідальність?

Також маємо наголосити на тому факті, що жоден респондент не розглядав українську систему освіти в контексті права людини на освіту, яке, відповідно до Конституції України, є рівним із правом на свободу думки та слова та є безоплатною. Вбачаємо наступні пояснення цьому:

- 1) *Освітні кола* найбільш зацікавлені в такому сприйнятті. Аксиомою є те, що освіта повинна фінансуватися. Але кожен з представників освітніх кіл розуміє – держава не має фондів для цього. Таким чином, логіка зводиться до того, що фінансування мусить забезпечити дехто інший. Варіант отримання коштів за освіту від студентів виглядає дуже природним. У такому разі ідея скорочення кількості установ освіти виглядає як втілення принципу перетворення кількості в якість. Проте жоден не розглядає цей процес як інструмент забезпечення фінансування. Таким чином, українська система освіти приречена бути платною.
- 2) З *діловими колами* значно простіше. Ці люди прагматичні та мають міжнародний досвід. Вони чітко розуміють світ, що живе за принципом: за все, у тому числі за освіту, потрібно платити. Взагалі якість освіти та можливості працевлаштування після здобуття освіти мають бути прямо пропорційні вартості такої освіти. Другим фактором, що впливає на позицію ділових кіл, є практика ведення бізнесу в Україні: закон констатує одне, а податковий інспектор інше. Значно легше погодитися з податковим інспектором. Таким чином, люди, які звикли платити, будуть платити.

До речі, це яскравий приклад дії одного з факторів впливу на конкурентоспроможність України, що є спадком радянської системи: подвійні стандарти.

В результаті дослідження вироблено деякі **практичні рекомендації** політичним діячам, адміністраторам освіти, лідерам бізнесу, а також студентам, як підвищити рівень національної конкурентоспроможності. Рекомендації пов'язані загальною думкою – необхідна стратегія: економічного розвитку країни, відповідної політики щодо освіти та регулювання бізнесу, розвитку людського капіталу.

ДОДАТОК

ДЕЯКІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ РЕСПОНДЕНТІВ

Говорять освітяни:

Можна бути успішним, але не нездоланим.

Занепад освіти означає занепад держави.

Основна ціль освіти – креативність.

Україна – країна малих дій.

Наше суспільство розвинене недостатньо для природних еволюційних процесів.

Україна нікому не потрібна.

Все продається: ЗМІ, чиновники, дипломи, вчені...

Коли немає цілі, будь-який рух може бути рухом до цілі.

Люди відчують себе пішаками.

Розмістити соціальну структуру по відповідних місцях...

Зараз ми можемо навчати будь-чому.

Хаос – батько прогресу.

Вчений не повинен бути конкурентоспроможним.

Будь-який прогноз розіб'ється об нашу ментальність.

Ми є свідками народження обов'язкової вищої освіти.

Ніколи не навчай по книжках. Життя завжди попереду...

Говорять ділові люди:

Вони (освітяни) вчать не тому.

Люди є. Системи немає.

*Можливість працювати безкоштовно не підвищує конкурентоспроможність.
Конкурентний працівник може вимагати підвищення зарплати. Також і країна.*

Політик має бути моральним. Бізнесмен – прагматичним. Не навпаки.

Вживання не потребує самовдосконалення.

Якщо людина не відчуває потребу в собі, економіка втрачає інвестиції.

Немає вибору на президентських виборах.

Юдіф за одну ніч перемогла в багатолітній війні.

Ми беремо гроші, щоб бути з грошима, замість того, щоб вкладати їх у певні проекти.

Судді мають провадити судочинство, а не займатися перерозподілом капіталів.

Ми потребуємо пріоритетів інших, ніж банани.

Продавати природні ресурси – це як вживати наркотики.

Всі дії держави – проти народу.

Успішна країна неможлива без успішних людей.

Громадяни будують державу, якою править закон. Особистості будують державу, якою править диктатор.

Працівник повинен займатися ділом, а не гарно розмовляти.

Важко оцінити кваліфікацію українських випускників.

Україна в міжнародних відносинах, як кандидат у члени партії: з нею не обговорюють умови, її оцінюють – гідна чи ні.

Бізнес виживає в постійній боротьбі з державою.

Те, що для мене аксіома, для інших може бути абсурдом.

Вільна людина має право на помилку...